

Asie v 19. století

1. Jak se během 19. století změnila geopolitická situace v Asii a jak konkrétně se posuny projevovaly v Číně?
2. Který stát se stal na konci 19. století novým hegemonem východní Asie a proč k tomu došlo?
3. Které procesy nejvýrazněji proměňovaly ve druhé polovině 19. století Blízký a Střední východ?

GEOPOLITICKÁ SITUACE VE VÝCHODNÍ A JIHOVÝCHODNÍ ASI

„Dlouhé 19. století“ se z mocenskopolitického hlediska stávalo stále více „stoletím Evropy“, přesněji řečeno „stoletím Západu“, tedy oblasti severního Atlantiku od Spojených států přes Británii a Francii až po střední Evropu. Zde od konce 18. století vrcholilo utváření z osvícenství vyrůstajícího ústavního, národního a průmyslového státu. Tento proces se stal pro ostatní svět vzorem, nebo do něj byl v rámci kolonialismu přímo exportován. V Asii kulminovala

vlna Západ napodobujících protiautoritářských a nacionálních revolucí s cílem modernizovat zemi až mezi lety 1905–1911 – tehdy zasáhla Osmanskou říši, Írán a Čínu. Už dříve se po evropském vzoru industrializovalo Japonsko.

Souběžně s **přejímáním západních vzorů** probíhalo mocenské **střetávání mezi budovaným evropským koloniálním panstvím a tradičními asijskými mocnostmi**. Během konfliktů byli Evropané iniciativní a těžili ze své poměrně nedávno nabyté technologické převahy, touhy po nových odbytištích či přesvědčení o nutnosti šířit údajně nadřazenou evropskou civilizaci. Zatímco mimoevropské veleříše na přelomu 18. a 19. století mocensky slábly (Osmanská říše, Čína), nebo dokonce zanikly (mughalská říše v Indii a safíovská v Persii), evropské mocnosti, k nimž lze počítat i Rusko, svoji vládu rozšiřovaly. V Asii se udržely jen ty státy, které Západu sloužily jako nárazníkové oblasti (Persie, Afghánistán) nebo jejichž dělení by způsobilo neřešitelné rozpory; kontrola celé Číny pak patrně přesahovala jejich možnosti. Perlou britské koloniální veleříše byla **Indie**, když se po roce 1857/1858 dostalo více než 600 indických knížectví (ať s muslimskou, či hinduistickou vládou) pod přímou kontrolu Londýna.

? Co bylo klíčovým znakem vývoje asijských říší v 19. století a co bylo příčinou takového stavu?

je ten státy, které Západu sloužily jako nárazníkové oblasti (Persie, Afghánistán) nebo jejichž dělení by způsobilo neřešitelné rozpory; kontrola celé Číny pak patrně přesahovala jejich možnosti. Perlou britské koloniální veleříše byla **Indie**, když se po roce 1857/1858 dostalo více než 600 indických knížectví (ať s muslimskou, či hinduistickou vládou) pod přímou kontrolu Londýna.

ÚPADEK CÍSAŘSKÉ ČÍNY

Západ se pomocí „**politiky otevírání**“ snažil dostat do ekonomické a příp. i politické závislosti také **východní Asii**. **Čínská říše** dynastie Čching se v 18. století sice obchodně a duchovně uzavírala, ale současně vedla nákladnou mocenskou politiku v duchu obrany útokem, když roku 1793 administrativně přičlenila Tibet a uzavřela jej vůči zahraničí. Čínské území bylo tehdy větší než dnes, na severu bylo jeho součástí dnešní Mongolsko i tzv. Vnější Mandžusko severně od řek Amur a Ussuri (dnes ruské území), na západě zase sahalo až k jezeru Balchaš v Kazachstánu. Jenže právě v **19. století moc „Říše středu“ slábla**. Od 20. let 19. století silil hlavně **britský tlak na Čínu**. Evropané dosud platili Číně čaj nebo hedvábní hlavně stříbrem, ale nyní začali Britové dovážet do Číny **opium** z Indie, které Číňané nakupovali za stříbro.

Opiová továrna v Indii (kolem roku 1850)

V zemi trpící vnitřními nepokoji, slábnoucí účinností státního aparátu a ekologickou i finanční krizí to vyvolalo další chudnutí. Vláda vydala z důvodu odlivu stříbra ze země i kvůli obavám o zdraví lidu **zákaz dovozu opia**. Britové naopak tvrdili, že jen despotická říše může bránit „blahodárnému svobodnému obchodu a znemožňovat protestantskou misijní činnost“, a vojensky zasáhli – ve 40. a 50. letech tak došlo k tzv. **opiovým válkám**. Po porážce v **první opiové válce** musela roku **1842** Čína odstoupit Britům Hongkong a zpřístupnit pětici přístavů (brzy i pro ostatní Evropany). Porážku v **druhé opiové válce**, již se účastnili i francouzské a americké jednotky, splatili Číňané roku **1860** odstoupením Kowloonu a otevřením dalších přístavů i kanálů. **1** Čína musela dovolit křesťanskou misijní činnost, legalizovat obchod s opiem a fakticky přenechat kontrolu nad námořním zahraničním obchodem Evropanům.

Mandžuská dynastie Čching, pocházející ze severu země, tou dobou bojovala s ještě nebezpečnějšími protivníky – rozsáhlými lidovými povstáními **2** na jihu i západě. K potlačení těchto **nejkrvavějších občanských válek v dějinách** neváhali Čchingové spolupracovat s částečně soukromými armádami a v menším rozsahu i s Evropany.

„Ačkoliv smlouvy Číny s Británií, USA, Francií a Ruskem ze 40. a 50. let 19. století byly podepsány jakoby mezi rovnými suverénními mocnostmi, šlo ve skutečnosti o smlouvy velmi nerovnoprávné. Jejich základ představovaly otevřené přístavy, jichž bylo zprvu pět, nakonec víc než 80. V každém bylo předlidské, hlučné nábřeží a godowny (skladiště) hemžící se kulii (čínskými nádeníky), kteří nahrazovali stroje. Všechna aktivita probíhala za dozoru čínských kompradorů (obchodních zástupců najatých cizinci), řídicích chod podniků jménem nedotknutelných cizích taipanů (ředitelů). Centrem otevřeného přístavu byla cizinecká čtvrť, nově vybudovaná na okraji přetékajícího čínského města.“

John K. FAIRBANK: Dějiny Číny. Praha: NLN, 2010.

„Politika otevírání“

– termín používaný k označení kolonialistické politiky západních mocností, Ruska a později i Japonska vůči Číně v 19. století. Čína byla uzavřená v tom smyslu, že tamní vládcí dovoluvali jen velice omezenou a přísně kontrolovanou výměnu zboží se zahraničím. Pojem je psán v uvozovkách proto, že ve skutečnosti nešlo o pro Číňany pozitivní otevírání nových možností, ale o občas i násilné zpřístupnění „Říše středu“ pro euroamerický obchod a imperiální ovládnutí rozsáhlých území.

1 Opiové války

První opiová válka (1839–1842) začala poté, co císařský komisař Lin Ce-sü nechal vysypat do vod kantonského přístavu asi 20 tisíc beden opia z Britské Indie. Britové na takovou „troufalost“ odpověděli moderními dělovými čluny, proti nimž tradiční čínské plachetnicové džunky neměly šanci. V konfliktu odehrávajícím se při pobřeží a na moři od Nankingu po Hongkong přišlo podle některých zdrojů o život 69 Angličanů; zabito nebo raněno bylo až 20 tisíc Číňanů. **Druhá opiové válce** (1856–1860) předcházely snahy čínské vlády omezit rostoucí vliv Západu, přičemž záminkou k britskému útoku byl incident v kantonském přístavu s údajným zneuctěním britské vlajky na lodi Arrow. Válka vyvrcholila vyplněním pekingského letního paláce anglo-francouzskými oddily (1860).

2 Proticísařská povstání

Povstání tchaj-pchingů (1850–1867) se rozhořelo na jihu země následkem zvyšování daňového zatížení. Splývaly v něm utopické lidové motivy s motivy křesťanskými i anti-mandžuskými. Povstalci ovládli velká města a načas i Nanking (v minulosti několikrát hlavní město Číny). Současně probíhalo **selenské povstání** v oblasti řeky Chuaj a v letech 1855–1873 bojovali proti Pekingu také **muslimští Ujgurové** v Sin-tiangu na západě – ti vyhlásili samostatný stát Kašgaria. Během povstání tchaj-pchingů zahynulo nejméně 20 milionů lidí, z toho „jen“ 380 tisíc vojáků.

POKUS O MODERNIZACI ČÍNY A REVOLUCE ROKU 1911

Opiové války a lidová povstání oslabovaly říši dynastie Čching, takže ji Rusko roku 1860 donutilo **odstoupit Vnější Mandžusko**. Říše se militarizovala a zároveň decentralizovala, když sílily regionální generálové. **Pokusy o modernizační reformy** tlumili konzervativci a v letech 1861–1908 politicky dominující císařovna-vdova **Cch'-si**; tradicionalisté chtěli využívat západní technické vědomosti, ale jinak se obávali oslabení moci dynastie. Když se v letech 1894–1895 **střetla říše Čching s Japonskem**

Evropské mocnosti a Japonsko si poroučí Čínu (karikatura z roku 1898).

o hegemonii nad Koreou, byla porážka od moderně militarizovaného Japonska tak nečekaná a hrozná (Japonci pronikli až do Vnitřního Mandžuska a Šan-tungu), že otrásla císařským **mandátem Nebes** i obrazem světa tradicionalistů, kteří pohlíželi na Japonce s pohrdáním. Naopak posílily **proreformní nové čínské elity** z vojenských a soukromých jazykových akademií.

Krátké období „**stodenních reform**“ roku 1898 zarazila císařovna. **Imperialistický „soubor o Čínu“** mohl pokračovat; velmocí v Číně rozšiřovaly své zájmové sféry i přímo ovládaná území: **Britové** na jihu kolem Hongkongu a podél Dlouhé řeky, **Rusové** v Mandžusku a **Francouzi** na jihovýchodě přiléhajícím k „jejich“ Indočíně. V roce 1898 si zónu vlivu vybojovali i **Němci** a vytvořili z malé rybářské vesnice Čching-tao „výkladní skříň východní Asie“. Od obchodů s Čínou si mnohé slibovali **Američané**, kteří se sice podíleli

na tažení osmi koloniálních armád proti tzv. **boxerskému povstání (1900–1901)**, ale jinak vyznávali nepřímý ekonomický imperialismus. Po rozdrčení boxerského (pojmem odvozen z čínského „Pěst ve jménu míru a spravedlnosti“, což byl název rolnického hnutí, jehož členové tvořili jádro povstání) hnutí odporu proti vlivu cizinců a křesťanství přiměli Američané ostatní mocnosti ke smířlivější „**politice otevřených dveří**“.

Jenže velmocemi vyměřené válečné reparace vedly Čínu do dluhové pasti. Japonci navíc zemi připravili roku 1898 o **Tchaj-wan** a roku 1905 o **jižní Mandžusko** a Číně hrozila ztráta kontroly nad Tibetem. A tak důstojníci – sympatizující s tajným spolkem založeným v japonském exilu lékařem

Sunjatsenem (1866–1925) na základě tzv. **tří lidových principů**: nacionalismus, demokracie a blaho lidu – vypověděli na jihu poslušnost dynastii a v **Nankingu vyhlásili v prosinci 1911 republiku**. V únoru 1912 donutil mocný generál **Jüan Š'-kchaj** abdikovat posledního císaře, šestiletého **Pchu I** (vládl v letech 1908–1912), a Sunjatsen mu za to přenechal úřad prezidenta. Generál uvolnil ruce velmocím a zakázal sunjatsenovskou **Národní stranu (Kuomintang)**. Revolucionář, křesťan a otec-zakladatel čínské republiky Sunjatsen prchl před **Jüanovou diktaturou** (1914–1916) do exilu.

JAPONSKO: NOVÁ ASIJSKÁ VELMOC

Aby mohli v **Japonsku** na přelomu 19. a 20. století někteří politikové na základě výše uvedených imperiálních úspěchů **snít o anexi celé východní Asie**, musela ostrovní země nejprve projít **průdkou modernizací**. Staré šógunské Japonsko³ bylo do poloviny 19. století uzavřenou feudální zemí, kterou USA v letech 1853–1854 „diplomacii dělových člunů“ donutily k otevření několika přístavů. Podobně jako jinde v Asii následovalo uzavření **nerovnoprávných obchodních smluv se Západem**, jež zemi přivedly do postavení poloviční kolonie. Avšak důslednou vnitrostátní modernizací za tzv. **éry Meidži** neboli „osvícené vlády“ (v době panování **císaře Macuhita** v letech 1868–1912; Macuhito byl podle tradice po smrti přejmenován na **Meidžiho**) Japonsko svou mocensko-politickou slabost překonalo. Po „otevření“ země v 50. letech 19. sto-

letí se proti režimu, osočovanému z přílišné povolnosti vůči cizincům, postavila knížecí opozice obávající se „čínského scénáře“ a na trůn dosadila patnáctiletého Macuhita. Ale **razantní reformy**⁴ – centralizaci, indus-

Proč se Japonsko stalo novou východoasijskou velmocí?

trializaci, budování infrastruktury a moderní armády – fakticky prosazovala oligarchie jihojaponských úředníků spolu s novou obchodnickou a vojenskou elitou. Japonsko se chtělo učit od Západu, pokud šlo o techniku či administrativu, aby ho pak mohlo překonat jeho vlastními zbraněmi. To se k překvapení všech stalo v **rusko-japonské válce (1904–1905)**, kterou vyvrcholil zápas Ruska a Japonska o vliv v Koreji a Mandžusku. S tajnou podporou Londýna Japonci zaútočili na ruský přístav Port Arthur, postupovali Mandžuskem, měli převahu ve Žlutém moři a rozdrtili ruskou Baltskou flotilu v námořní **bitvě u Čušimy**. Ač si neprosadili reparace, mírová smlouva potvrdila **hegemonii Japonců na Dálném východě** – Korea se stala jejich druhou kolonií a byla „násilně japonizována“, podobně jako předtím Tchaj-wan.

Mandát Nebes

– je tradiční čínský termín označující oprávnění panovníka vládnout zemi; oprávnění je odvozeno od neosobního nejvyššího božstva zvaného Nebesa. Tato ideologie vlády má své kořeny už v 11. století př. n. l. a postupně byla spojena s představou dynastického cyklu, v němž nový energický vládce sjednotí Čínu, založí novou dynastii a v zemi pak začne zlatý věk. Později, třeba po několika staletích, se dynastie stává nemorální, na dvoře bují korupce a říše upadá, až vládci ztratí přízeň Nebes (průvodními jevy jsou např. zemětřesení a hladomory), jsou svrženi a jejich mandát přechází na další, silnější dynastii. Dnes drží mandát Nebes, který je v Číně hluboce zakořeněn, čínští komunisté.

3 Šógunát Tokugawa

V letech 1603–1868 vládli Japonsku z hradu v Edu (dnešní Tokio) šógunové – čili **vojenská šlechta** – z klanu Tokugawa. Japonští císařové byli v tomto období víceméně jen loutkami. Éra Edu bylo dlouhé, vesměs mírové období, kdy počet obyvatel země stoupl k roku 1850 na 31 milionů. Relativní klid narušovala lokální selská povstání. Mnoho samurajských válečníků pokleslo na pozice špatně placených úředníků, zatímco obchodníci bohatli a lidé si rádi četli o dobách, kdy zemi vládli skuteční císaři. Od roku 1725 se sice směly překládat západní, hlavně lékařské knihy, ale Japonsku dominovalo předmoderní uspořádání s přísnou společenskou hierarchií.

4 Bavlna, hedvábí i samopaly

Asi tři čtvrtiny obyvatelstva Japonska tvořili rolníci, jimž **agrární reforma** umožnila volnost pohybu i podnikání; byly jim také vyměřeny peněžní daně, které pak v letech

K modernizaci Japonska patřilo také přejímání západních vzorů oblékání (na obraze Okubo Tošimicij, klíčový stoupenec reformy).

1875–1895 tvořily 90 % příjmů státu. Ten tak nebyl závislý na Západu a mohl i díky konfiskacím majetku klášterů investovat do (technického) vzdělávání, telegrafní či železniční sítě a obchodního i vojenského loďstva;

rovněž mohl organizovat průmyslovou špionáž. **Industrializaci** udával tón textilní průmysl – Japonci vyváželi na asijské trhy látky z bavlny a světu nabídli dosud opomíjené hedvábí, jehož výroba stoupla o 700 %! Druhým největším exportním artiklem země se po hedvábí stalo uhlí těžené smíšenými koncerny (*zaibacu*); ovšem Japonci už byli schopni vyrábět také samopaly, které následně využívali mimo jiné v Mandžusku.

BLÍZKÝ A STŘEDNÍ VÝCHOD NA KONCI 19. STOLETÍ

Postupný **rozpad Osmanské říše** byl součástí širší **krize islámského světa** v letech 1700–1914. Ta byla vyvolána řadou příčin, včetně vměšování Západu. Říše trpěla tím, že veškeré rozhodování záviselo na schopnostech sultána, státní instituce byly slabé, právo na vybírání daní a hodnosti byly prodávány. Nevýkonnou byrokracií řízené, hospodářsky nerozvinuté a od technologických inovací Západu izolované **impérium sahající od Alžírka přes Balkán a Kavkaz až po řeku Eufrat** bylo s příchodem **nacionalismu** stále obtížnější spravovat. Islám a dynastie chalífů přestávaly fungovat jako tmel **mnohonárodnostní říše**, v níž Turci tvořili jen přes 30 % obyvatelstva, přičemž ekonomickou sféru ovládali Řekové a Arméni. Osmané se snažili posílit svou pozici vcelku úspěšnými, ale **nedostatečnými reformami**. Sultán **Mahmut II.** (vládl v letech 1808–1839) odstranil systém robot a zavedl soukromé vlastnictví půdy. Jeho syn **Abdülmejid I.** (vládl v letech 1839–1861) v rámci „**nového uspořádání**“ (tan-zimát) vyhlásil rovnoprávnost všech náboženství (na nátlak Evropanů). Istanbul byl ve stále větší finanční závislosti na Británii a Francii – po **státním bankrotu** roku 1875 šlo evropským věřitelům až 30 % státních příjmů. Autonomie přičtená na východě **Arménům** nebyla v praxi uznána; arménské povstání v letech 1864–1896 stálo desetitisíce životů a do budoucna se stalo velkým zdrojem napětí.

Osmané ztraceli území na Balkáně, kde místní národy, podporované Ruskem pod heslem pravoslavné a všeslovanské solidarity, bojovaly za samostatnost po většinu 19. století. Revolta roku 1875, zčásti vyprovokovaná zvýšením daní, přerostla v další **rusko-balkánsko-tureckou válku** zakončenou roku 1878 **berlínským kongresem**. Stále poráženým Osmanům zůstala nakonec před první světovou válkou na Balkáně jen Východní Thrákie.

Podobně se na ochránce křesťanů pasovali Rusové na **Kavkaze**, kde počínaje rokem 1821 obsazovali mimo jiné části Gruzie a Arménie, anektovali ale i muslimské enklávy jako Čechensko. Ve **Středomoří** dominovaly zájmy Británie, která hrála s Ruskem „**velkou hru o Střední východ**“.⁵ Roku 1878 musel Istanbul Britům postoupit Kypř, roku 1882 Británie obsadila Egypt, kde však již předtím samozvaný místokrál **Muhammad Alí Paša** vedl na Osmanech nezávislou politiku. **Berberská a arabská území** Alžírka, Tuniska a Tripolisu byla prakticky autonomní už od začátku 18. století, přičemž hlavním zdrojem jejich příjmů bylo pirátství. **Francouzi** pak krvavě dobyli **Alžírsko** (1830–1847) a vyhlásili protektorát nad **Tuniskem** (1881). **Italové** brutálně anektovali **Tripolsko** (1911, severozápad dnešní Libye). Dezintegrace kdysi mocné Osmanské říše vyvolala roku 1908 tzv. **mladotureckou revoluci** nacionalistických důstojníků, kteří prosadili přijetí ústavy a odstoupení sultána, ale nerespektovali práva netureckých národů.

Proč se Osmanská říše rozpadala a o která území Istanbul v 19. století přišel?

„ŽLUTÉ NEBEZPEČÍ“ – OBRAZ ASIATA NA ZÁPADĚ V 19. STOLETÍ

Počínaje léty 1878–1880 Západ uzavíral – i vlivem tehdejší ekonomické krize – své trhy práce a zboží před levnou konkurencí. Pokud šlo o Asiaty, skrývaly se v tom i **rasistické pohnutky**; ostatně biologický rasismus coby ucelený ideologický soubor je západní vynález. V 18. století začali evropští učenci rozvíjet rasové teorie o „běloších“ jako „panské rase“, a to včetně **symboliky barev národů**⁶ (byť diskriminace cizí vypadajících lidí existovala už dávno předtím, a to nejen v Evropě). Zhruba na **konci 18. století** došlo v Evropě k **zásadnímu obratu ve vnímání Číny a Japonska**. Rané osvícenství o nich mluvilo jako o dobře uspořádaných státech učenců, kdežto např. německý filozof **Johann Gottfried Herder** psal v 80. letech 18. století s despektem o Japoncích a Číňanech jako o křivonohých, břichatých či ušatých. Asiaté přestávali být lidé příjemného zevnějšku. Angličtí obchodníci se jim vysmívali jakožto těžkopádným hadrářům a učenci psali o stagnujících „**orientálních despotcích**“. Početnost Číňanů, jejich čínorodost a nenáročnost a k tomu kolektivní „bezduchost“, jež se jim připisovala, to všechno probudilo **strašidlo „žlutého nebezpečí“**. Jeho součástí byli hlavně po vítězství nad Čínou (1895) a Ruskem (1905) i Japonci – tak vznikla **idea legračních, ale hrozivých Asiátů**. Německý císař **Vilém II.** nechal namalovat obraz, na němž archangeľ Michael napřahuje meč proti asijské krajině s Buddhou, a pod obrazem stojí: „Národy Evropy, chraňte své nejsvětější statky!“ V užitém či výtvarném umění sice rostla obliba východoasijských motivů, tzv. japonérií, a část západních elit byla Asií nadšena, ale v běžné beletrii či žurnalistice panovaly stereotypy (např. o „zvráceném opiovém světě Orientu“). Proti tomu postavili Japonci vlastní ideu kapitalisticko-křesťanského „**bílého nebezpečí**“; Číňané mluvili o „rudovlasých dlouhonosých barbarech“, „mořských ďáblech“ a označovali Evropany čínskými znaky pro psy nebo červy.

5 Britský lev proti ruskému medvědu Geopolitické soupeření mezi Británií a Ruskem

o zóny vlivu v Íránu, Afghánistánu a Tibetu, které spisovatel Rudyard Kipling nazval „**velkou hrou**“, skončilo počátkem 20. století nerozhodně. Rusové se tlačili na jih za přístupem k Perskému zálivu, Britové zase potřebovali pozemní spojení do Indie. Proti zkorumpované vládě íránského šáha, čím dál závislejšího na ruských půjčkách, se v letech 1905–1906 postavilo šíitské duchovenstvo spolu s obchodníky. Jenže Rusové režírovali rozehnaní prvního parlamentu a od roku 1911 zcela kontrolovali

„Zachraň mě před mými přáteli!“ – britský lev a ruský medvěd si brousí zuby na Afghánistán (karikatura, 1878).

severní polovinu země. Britové nehodlali připustit, aby Rusové sami nebo díky Íránu získali vliv v Afghánistánu. V druhé afghánské válce (1878–1880) se tak zmocnili některých strategických průsmyků, vnutili emírovi svoje podmínky a roku 1895 po dohodě s Ruskem vytýčili severní hranici země: koridor sahající až k Číně, jenž jako nárazník odděloval Britskou Indii od ruských protektorátů ve Střední Asii. Všechna tato opatření záměrně protínala stará kmenová území Balúčů, Paštúnů, Turkmenů a Uzbeků.

6 Barva symbolem nerovnosti

Údajná méněcennost Číny se v očích Západu odrážela i v imperialisticko-rasistické **barevné stupnici**. Číňané se mnohdy jakožto „žlutí“ ocitali v jedné řadě s africkými, „černými“ a tichomořskými „hnědými“. Kolem roku 1900 málokdo pochyboval o tom, že Číňan je „žlutý“. Evropské „onálepkování“ Číňana korespondovalo s jeho vlastní barevnou symbolikou, neboť „Říši středu“ Číňané spojovali s pro ně vznešenou žlutou barvou – např. mytologický „žlutý císař“ byl dárcem kultury a od „žluté řeky“ vzešla čínská civilizace.

John FREELY: Tajemství paláců: soukromý život sultánů v Istanbulu. Přeložili Aleš Skřivan ml. a Aleš Skřivan st. Praha: BB art, 2004.
Anne CHENG, Olga LOMOVÁ: Dějiny čínského myšlení. Přeložila Helena Beguivinová. Praha: DharmaGaia, 2006.